Чыганак: Казан утлары.- 2006.- № 11.- Б. 133-143

Тәлгат Галиуллин

“БӘРЕЛДЕ ҖАН, СУГЫЛДЫ ҖАН ЯРСЫП...”

(СИБГАТ ХӘКИМ—ШАГЫЙРЬ ҺӘМ ШӘХЕС)

Үзе исән чакта—авыр соры пәлтәсен җыйнак гәүдәсенә салып арабызда йөргәндә һәм китаплары, кайнар табадан төшкән коймаклардай Казанда, Мәскәүдә басылганда һәм ул каләмдәшләренә, бигрәк тә яшь шагыйрьләргә карата җылы сүзен ирештерә торган елларда—С. Хәким иҗаты турында тәнкыйди мәкаләләр, фәнни язмалар чыга, диссертацияләр яклана торды. Аерым алганда Х. Хәйри, Н. Юзиев, Р. Мостафин, Н. Хисамов, З. Рәмиев һ. б. шагыйрьнең хис, кичерешкә өстенлек бирүен, слүбенең халык җырларына хас булуына җыйнаклыгын, садәлеген искәртеп яздылар.

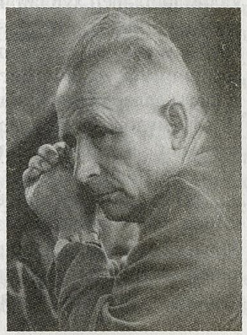

Равил Фәйзуллин бу эзләнүләргә нәтиҗә ясагандай болай ди: “Сибгат Хәким—телдә күп тибрәнгән, язуга күп төшкән исем. Сугыштан соңгы утыз-утыз биш ел эчендә аның иҗатын гел уңай яктан бәяләгән дистәләрчә мәкаләләр басылды. Без бу хәлгә—уңай бәяләүгә—күнектек тә шикелле инде.”

Үзем дә Сибгат ага дөрләткән шигъри учак янында кулымны җылыткалаган, мәдхияви чыгышларымны шактый бастырганмын икән... Әйе әйтелгән, язылган сүзләр дөрес кебек: С. Хәким чыннан да Тукай шигъри мәктәбенең талантлы дәвамчысы, туган як, изге нигез һәм гаделлек җырчысы, халыкчан рухлы самими лирик, замана сулышын чагылдырган эпик колачлы шагыйрь...

Әмма шагыйрь вафатыннан соң (1986) С. Хәким мирасына карата серле, сәер тынлык урнашты. Газета-журналларда мәкаләләр күренми башлады. Сәбәбе нәрсәдә? Плюрализм, фикер төрлелеге чорында шагыйрьнең дәһри Ленинны, аның татар халкы язмышында тоткан урынын күпертеп, хәтта идеаллаштырып сурәтләгән әсәрләре карашны катлауландырдымы, әллә зур иҗатка дөрес бәя бирү өчен ераккарак китеп карау ихтыяҗы үзен сиздерәме? XX гасыр шигъриятендә тирән эз калдырган, заманында әдәби пәйгамбәр дәрәҗәсендә йөргән Сибгат Хәким мирасының асылын, юнәлешен, күңел түрен, ритмик фасылларда сакланган йөрәк тибешләрен ачып бирә һәм аңлата алдыкмы? “Исән чакта бер алдыма, бер артыма төшеп йөргән, изгелек кылган адәми затлар да мине оныттылар”, дип шагыйрь рухы безгә рәнҗеп ятмыймы?

Әлбәттә, шагыйрьнең залим Ленинга багышланган, Татарстанның “горурлык хисе” уяткан әсәрләрен, шул дәвер режимын хуплаган язмаларын күрмәмешкә салышып, биредә аның бормалы елга кебек катлаулы иҗатын “турайтып”, Тукайга, Ватан сугышына багышланган поэмалары, күңел лирикасы, назлы җырлары турында гына сүз алып бару җиңелрәк булыр иде. Әмма олы шагыйрь иҗаты бербөтен икәнлекне онытмыйча, аның мирасын яңача бәяләү ихтыяҗы көн тәртибенә куелуын да истән чыгарырга ярамый. Шагыйрьнең туган аенда (декабрь, 1911 ел) Сибгат аганы шагыйрь һәм шәхес буларак сагыну хисләребез дә әнә шундый эзләнүләр юлына этәрә.

Язучыны үзе яшәгән чордан, мохиттән, әдәби чолганыштан аерып карау берьяклылыкка алып килә. С. Хәким үз шигъри күгенең гөмбәзенә күтәрелгән

чорда—ягъни үткән гасырның 60-80 нче елларында—иҗтимагый-әхлакый тормыш ничаклы ясалма, тынчу, соцреализм басымы көчле булмасын, татар поэзиясе кодрәтле, бәрәкәтле үсеш чорын кичерә. Ерак түгел ул чорны искә төшереп, маякларны барлап үтик. Илленче еллар ахырында С. Хәкимне остазлары итеп таныган, Тукайга да еш кына аның аша килгән Ш. Галиев, Г. Афзал, Х. Камалов, Ә. Баян, И. Юзеевләр буыны поэзия ишеген шакый. Бу төркем аякка басып, беренче-икенче шигырь китапларын укучыга ирештергән мәлдә шигъри мәйданда С. Сөләйманова, Ф. Гыйззәтуллина, Г. Зәйнашева, М. Шабаев, Роберт Әхмәтҗанов кебек исемнәр пәйда була. Күбесе С. Хәкимнең моңсу күзләреннән иңгән җылы карашын тоеп, каләменнән төшкән ихлас сүзен ишетеп аякка баса. Элгәреләренең үкчәләренә басып килгән Рәшит Әхмәтҗанов, Ф. Сафин, К. Сибгатуллин, З. Насыйбуллин, Ә. Гаделләр кайнар хисләрен әйтергә омтылулары, шигъри сүзгә сизгерлекләре, милләт киләчәге турында ачынып уйланулары белән С. Хәким рухына якын иделәр. Әлеге буын янына “кызу канлы”, шау-шулы, эзләнүчән Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Р. Гаташ, Г. Рәхим, Р. Мингалимнәр килеп өстәлде. Иҗат юлларын йолаларны кире кагудан, түр башында урын даулаудан башлаган бу шагыйрьләрне “Бары бер җыр”, “Һәр талант үзенчә килсен” кебек мәкаләләре белән “традицион шагыйрь” С. Хәким хуплап чыга. Алардан соң шигърият үсешендә тукталыш туар дип фаразлаган С. Хәким, ялгышуына сөенеп, очына-очына, иҗатка килгән яшь каләмдәшләрен хуплап чыга. “Юк, поэзиядә пауза күренми. Чылбыр буыннарының өзелмәве әйбәт. Бу үзенчәлекле зур төркемгә хәзер Зөлфәт Маликов, Мөдәррис Әгъләмов кебек тагын да яшьрәк иптәшләр килеп кушылды.” Бу юллар—Сибгат аганың 1972 елда язылган “Моң барында шигырь бетми” исемле мәкаләсеннән. Алдагы елларда шигърияткә Х. Әюпов, Э. Шәрифуллина, Р. Вәлиев, Р. Миңнуллин, Ә. Мәхмүдов, Б. Рәхимова, Л. Шагыйрьҗан кебек шагыйрьләр аһәңе-моңы килеп кушыла. Биредә аталган һәм әле исемнәре телгә алынмаган бик күпләр остазларының хуплавын ишетеп калалар. Чөнки С. Хәким үзен, Х. Туфан шикелле үк, татар шигърияте үсеше өчен халык, җәмгыять һәм вакыт алдында җаваплы саный, һәр яңа әсәрне, язма-басма сүзне җиз иләк—тәнкыйть күзлеге аша—уздырып барырга тырыша. Үз чиратларында татар шагыйрьләре С. Хәкимне мөгаллимнәре санап, аның иҗатына, шәхесенә тирән ихтирам белән карыйлар, ул “ерак” дөньяга күчкәч, аның намена сагыну, үкенү хисләре тулы шигырь юлларын багышлыйлар.

Һәр чатта шигырь сүгәләр,
Мин аларга ни әйтим...
Шигырь, димәк үксез калган
Хәкимсез калган ятим,

- дип яза Г. Морат “Ни әйтим” парчасында.

С. Хәким поэзиясе турында фикер йөртү XX гасыр татар шигъриятенең ярты гасыр (1938-1986) дәвамындагы үсеш юлы, аның ил, халык тормышы, милләт язмышы белән яшәве, рухи дөньяга, шәхес табигатенә якынаю юллары һәм югалтулар белән янәшә булса да, эстетик камиллеккә ирешүе хакында сөйләшү дигән сүз. Йөзләрчә шигырь-җыр, дистәләгән поэма-баллада авторы С. Хәким иҗатының чишмә башы шул чор әсәрләре арасында кыя кебек күтәрелеп торган, Тукайга багышланган “Пар ат” поэмасына, яшь шагыйрь каләменнән төшкән лирик аһәңле шигырьләргә барып тоташа. С. Хәким соңгы көннәренәчә “Тукай дәфтәреннән” исемле шигырьләр гөләндәмен тулыландыру, камилләштерү рухы белән яши. Әлбәттә, озын-озак иҗат дәверендә шагыйрь үсә, аның поэзиясенең “холкы”, эчке аһәңе үзгәрә, төрләнә, теле, сурәтле фикерләү алымнары чарлана, әмма “Юксыну”, “Яратам мин”, “Зөбәрҗәт-алтыннарың” кебек тәүге шигырьләрендә үк бөреләнгән индивидуальлеге, “сибгатлеге” саклана.

XX гасыр башының бөек рус шагыйре А. Блок болай дип яза: “Шагыйрь дөньясы аның кабул итү үзенчәлегендә чагыла”. Димәк ки, һәр олы шагыйрьнең индивидуальлеге аның тирәлекне, кеше рухын аңлау һәм сурәтләү сыйфатына бәйле, шуннан үсеп чыга. Сүз һәр олы шагыйрь иҗатына хас бихисап төрле кайтавазлар, уртак мәгънәви төсмерләр турында бара.

Татар шигърияте дип аталган олы дәрьяда С.Хәкимнең үз шигъри дөньясы бар. Поэзиясенең үзәгендә шагыйрьнең дөньяны аңлавы, тормыш юлы, шәхес буларак җитлегүе, үзе инанган дөреслек, хакыйкать эзләве ята. Аның киеренке әхлакый, рухи уйланулары укучыны 30 нчы еллар атмосферасына, дәһшәтле сугыш елларына алып килә. Аннары илне аякка бастыру, ялган шигарьләргә ышану, идолларга табыну һәм торгынлык елларында милләт, тел язмышы, мәңгелек проблемалар турында уйланулар...

*

Илленче еллар урталарында С. Хәким абруйлы һәм талантлы шагыйрь, “тәртәгә типми” торган тыйнак, тыңлаучан шәхес буларак фирка җитәкчеләренең игътибар үзәгенә эләгә. Язучыларның халыкка тәэсирен үз мәнфәгатьләрендә файдалануга маһир КПСС өлкә комитеты җитәкчеләре Х. Туфан, М. Әмир, Г. Бәширов, Г. Әпсәләмов, К. Нәҗми кебек олы сүз осталарына ясалма игътибар күрсәтә белделәр. С. Хәким белән уйнау да шуның ачык мисалы. Аны әүвәл шәһәр советы, аннан Югары Совет депутаты, партиянең өлкә комитеты пленумы әгъзасы “ясаулар” (1955-1967) шуның бер дәлиле.

С. Хәким үзе дә Ленин һәм Татарстан темасын нәкъ шул чорда иҗатының төп юнәлеше буларак үстерә (Ильич образына ул 1938 елда ук “Кышкы салкын иде...” шигырендә килә), бу хакта зур бер бәйләм иҗат итә: “Күңелем Ленин белән сөйләшә” (1957), “Ленин фәрманы белән” (1958), “Кокушкино крестьяннарының Ленинга хаты” (1961), “Баһавиның моңы” (1963), “Язгыгыз, җир уллары” (1963). Димәк, аның бу төр әсәрләре йомшак һәм ихлас күңелле, Сибгат абыйдан “салон шагыйре”, обком “иркәсе” ясау чорында язылалар. Шул елларда ул дәртләнеп, илһамланып, нефть чыгару романтикасын җырлаган “Үрләр аша...” поэмасын яза. Татарстан җиреннән ургылып чыккан кара алтынның “Дуслык” торбасы буйлап чит илгә агуын хуплый, сугышта үлгән янар Ярулласын авыр хезмәт вахтасына алыштырган Халидәне хуплый. “Дәверләр капкасы” поэмасында КамАЗ төзүне бөек җиңү итеп сурәтли (исеме генә дә ни тора!).

Шул рәвешле, С. Хәким шигъриятендә бер-берсеннән шактый аерылып торган, фәнни тәфсилләүне сораган ике юнәлеш, ике катлам (иҗтимагый-сәяси таләпләр тегерменәнә су койган һәм күңел лирикасы, Тукай рухын үзәккә алган әсәрләр) янәшә яши.

Иҗатта “автор аңы бердәмлеге булу шарт” дигән таләп бар әдәбият белемендә. С. Хәким шигъриятендә бу үтәләме икән? Эш шулай тора: шагыйрь идеология йогынтысына бирелеп, Ленин, Мулланур кебек объективлашкан образлар тудырганда, читтән иңгән караш колы кебегрәк күзаллана, образ автор арасында якынлык кими. Бу төр әсәрләрендә автор үз шәхси хисләрен тукымага индерергә тырышса да, ул сурәтләү объекты түгел, теләк-өметне, ният-ышанычны реаль чынбарлык итеп күрергә тырышкан утопик зат буларак алга килеп баса.

Үзе яхшы белгән, күңел нурын салган Тукай, Җәлил, Ибраһим Йосфи, авылдашы Сәләхи (“Сары капкалы йорт”), Ибәт (“Ибәт”), Хәйрулла (“Хәйрулла”) кебек образларны иҗат иткәндә исә, автор аңы бердәмлеге саклану нәтиҗәсендә, тәэсирле, самими алымнар, рух гармониясе лирик герой белән автор арасындагы чикне “эретә”. Шулай да С. Хәким мирасын бербөтен итеп күз алдына китерергә мөмкинлек биргән берничә үзенчәлекне исәпкә алырга кирәктер. Әйткәнебезчә, “...егерменче гасырның иң явыз бәндәсе Ленин”ны (А. Гыйләҗев) изгеләштереп иҗат иткән әсәрләрендә дә С. Хәким үзәккә татар халкының асыл сыйфатларын үзенә туплаган, моңга, назлы хискә ихтыяҗ сизгән Хисами, Баһави, Рәхимә, туры Сафа кебек шәхесләрне күтәрә, татар кешесе мәнфәгатьләре турында онытмый. Иҗатының халыкчанлыгы, шигъри сүзгә, ритм һәм рифмага таләпчәнлеге С. Хәкимне конъюктур әсәрләр авторы дәрәҗәсенә төшерми. Икенчедән, милләтенең, туган теленең ачы язмышын тирәнтен аңлаган нечкә хисле, нәзберек тоемлы С. Хәкимдә “Батмаска туган Баттал” (Р. Фәйзуллин) кыюлыгы, тәвәккәллеге булмаса да, ул Советлар илендәге бәхетле тормыш турында В. Лебедев-Кумач, Ә. Ерикәй,

Г. Латыйп, М. Хөсәен кебек ялтыравык шигырь-җырлар сырлау юлына басмый. “Халыклар атасы” (укы: палачы) Джугашвилига, башка түрәләргә багышлап та шигырь язмады кебек.

Шунысы да игътибарга лаек: Ленин белән бәйле темага өстән төшерелгән киңәш буенча мөрәҗәгать итмәгәнлеген исбатларга теләгәндәй, шагыйрь хакимият белән татулыгы кимегәч тә, кызыгырлык үҗәтлек белән, каты агачны тишәргә алынган тукран кебек, иҗатының соңгы чорында да, 1917 ел инкыйлабы узаманын исенә төшерә. Вафатына берничә ел калгач, 80 нче еллар башында “Туган як җилләренең мин...”, “Мин читтә шагыйрь булалмам” кебек нечкә лирик хисле, ихласлылык үрнәге булырдай шигырьләре янәшәсендә, “Кокушкинодагы фонарьлар” әсәрен бастыра. Биредә шундый сорауның куелуы табигый: гади татар авылында туып-үскән, утны-суны кичкән, югары белемле, милләте өчен җан атып йөргән шагыйрь С. Хәким Ленинның буйсынган милләтләргә нисбәтән урыс патшалары алып барган империячел сәясәтен, республика төзегәндә татар халкы күпләп яшәгән төбәкләрне башка өлкәләрдә калдыруын аңламадымы, большевиклар юлбашчысының татарларга күрсәткән “ярдәменә” ихластан ышандымы яисә ул чор таләбенә яраклаштымы?

“Республикам минем, Татарстан, Син тугансың—безгә сан булган”, дип язганда, Сибгат ага фирка байларын, хәллерәк каләм ияләрен генә күздә тотмагандыр дип уйлыйсы килә. Туктаусыз сәяхәт кылып, укучылары, (күбрәк авыл кешеләре, яшьләр) белән очрашып, аралашып яшәгән шагыйрь “өлкән” милләт кешеләре генә түгел, үзебезнең манкорт түрәләр дә “Татария” дип мыскыллап йөргән өлкәнең ни дәрәҗәдә иректе, нефть сатудан килгән акчаларның күпмесе гади татар кешесенең кесәсен “ертып” керүен, игенченең матди хәлен сизми, күрми калмагандыр... Әлбәттә, шагыйрь үз халкына изгелек, мул, азат тормыш тели, Ленин идеяләренең шуны тормышка ашырасына сабыйлар ихласлылыгы белән ышана. “Халык белән Ленин остазым” формуласына “Мин Ленинча татар булып яшим,—Бар язмышым белән татармын”, дигән ачыкламыш кертә ул “Республикам турындагы декрет...” шигырендә. Димәк, С. Хәким ниятнең гамәлгә ашуын күрергә теләп, романтик пафоска, медитатив халәткә керә, өстән индерелгән концепциягә ышануы да үзен сиздерә.

“Индустриаль” мәүзугка багышланган, эшче темасына “салам кыстырган” поэмаларында (“Үрләр аша...”, “Дәверләр капкасы”), система сәясәтен хуплаган беришe шигырьләрендә ул “кара алтын” табучыларны, КамАЗ төзүчеләрне шөһрәткә күмеп, “элеккеге колонияләргә” ярдәм кулын сузган “бай” Татарстанны мактый да, “аңына килеп”, лирикасында бу гамәлләрнең тискәре якларын, яшәешебезгә, табигатькә китергән зыяннарын күңел күзе белән күрә башлый. Безне бәхет юлына алып чыгарга тиешле яңалыкларны ул бер инләүдә кечкенә күренгән, әмма эффектлы детальдә “чеметеп” ала: “Нефтьле җирдә кыен шул авылның казларына”. Юк, ул нефть чыгару начар, кирәкми дими. Мондый көфер нәтиҗәдән Аллам сакласын! Тик менә Татарстанның мал-туар, кош-корт, кешеләре яшәгән ямьле урыннары, көмеш сулы чишмә-инешләре пычрана икән шул... Бигрәк тә татар кешесе мәҗүсилек чорында ук табынган, чисталык, пакьлек символы, балачак истәлеге булып җанга кереп калган казга да җайсыз икән шул... Казларга кыенлык килү—табигатьне рәнҗетү, болын-әрәмәлекләрне, чәчүлек кырларын пычрату халыкның табигый яшәешенә, тамырына балта чабу дигән сүз бит инде ул!

“Дәверләр капкасы”нда КамАЗ төзелешен татар тарихы белән бәйләп, яңа катлам эшче сыйныфы тууны, мәһабәт биналарны ул мөкиббән киткәндәй сурәтли дә, яңалыкның гасырлар дәвамында калыплашкан тормышны җимерүен, әхлакый кануннарны бетерүен аңлап, күңел лирикасында укучыны сискәндерә, уйландыра. “Сүтеләчәк йорт...”, “Күчәргә тиешле өйнең...” шигырьләрендә лирик герой олы төзелешнең әйләнә-тирәгә, бу төбәктә элек-электән яшәгән кешеләргә китергән җимерү, туздыру көчен күрсәтеп, ватылырга тиешле өй, йорт, киселәчәк йөз еллык тирәк образ-символлары аша күңелләргә шом, вәсвәсә сала. “Дәверләр капкасы”ндагы елмаюны, шатлыкны сагыш, мәңгелек нигезләргә селтәнү тудырган хәсрәт, югалту хисе алыштыра.

Сүтеләчәк йорт өстендә
Тын ай тора;
Айга тотынып,—
Зарын сөйләп
Тургай тора.

Өйне ватарга, юкка чыгарырга килгән кранны шагыйрь чебеш дошманы—явыз тилгәнгә тиңли.

Мин—сабый, җәлләп чебешне,
Кранга тамак кырам.

Йөз яшьлек тирәк урынына “киеме-өсте юка” яшь юкәне күчереп утырталар. Лирик герой аның язмышы, киләчәге өчен борчыла. Урыныннан кузгалган, күчкән үсемлек (кеше дә) тамыры ныгый алмыйча интегәчәк ич.

Китәрме? Белмим, ни әйтер
Туган җирнең туфрагы.

“Яңа шәһәрдә яшь юкә...” шигырендә Туган туфрак образы яңа мәгънә төсмеренә байый.

Алтмышынчы еллар ахырында С. Хәким иҗатына эчке канәгатьсезлек, сагышлы аһәң, моңсу борчылу, экзистенциаль үкенеч үтеп керә; бу—хыялларның тормышка ашмавын, татар теленең таралыш даирәсе елдан-ел тарая баруны аңлаудан туган драматик кичерешләр иде. Күңел газапларын эченә алган әлеге борылыш “Васыятьләр” (1969), “Кырыгынчы бүлмә” (1971) поэмаларында һәм бигрәк тә шул чор лирикасында ачык гәүдәләнеш таба. Җил, ай, биләү, рәшә, әкият кебек ачкыч сүзләрнең психологик код дәрәҗәсенә күтәрелүе—шагыйрьнең дөнья барышы, халык, милләт язмышы турында уйланулары сөземтәсе. Дөньяның бездән калачагын, гомернең кыскалыгын аңлагач, уйлану фәлсәфәсе туа, төшенкелек рухың көчәя. Серен аңлау сират күперен чыгуга тиң булган “зәңгәр тартма” образының килеп керүе дә гыйбрәтле фал:

Ачкычы юк зәңгәр тартма,
Астында чылтырый тиеннәр.

Бу юлларны милләт киләчәге турында уйлану, үз байлыгыңа үзең хуҗа була алмау дип шәрехләргә дә мөмкин. Ясалма, тыштан ялтыравык, эчтән кылтыравык тормыш та шагыйрьне туйдыра бугай. Бер шигырен “Күңелем, минем, ачык сөйләш син...”, дип атавы тикмәгә түгелдер.

Тар, кысан читлектән чыгып, бәйсезлеккә ирешкән, эш-гамәлләрен туган телләрендә алып барган халыкларга киң күңелле, бәйнәлмиләл С. Хәким ихтирам белән, хәтта көнләшеп тә карый. Фикер сөрешеннән, юл астында төсмерләнгән мәгънәдән азатлыкка омтылыш табигый ихтыяҗ икәнлекне сиздерә лирик зат.

Азат халык...
Тауларына карыйм.
Күрә алмам килер җәйсез дип,
Кешеләрнең... хәтта тауларның
Йөзләренә чыккан бәйсезлек.

(“Тоям артта...”).

Татар шагыйре дә чегән арбасыннан төшеп калган, Җир-Ватансыз, яклаучысыз кеше түгел. Дөнья халыклары алдында җебеп төшеп, абруен югалтасы килми аның. Таяныч ноктасы, горурлык чыганагы буларак мәгърур Идел елгасы алыну табигый. “Тоям артта бөек Идел барын, Тоям артта Ватан, чик барын”, - ди шагыйрь,

“козырь тузын” чыгарып салып. Артында мул сулы олы елга торса да, Ходай бәндәсенә җан тынычлыгы, туганнарның аңлавы, дусларның җылы карашы... яшәү дигән төшенчәнең эчтәлеген тәшкил иткән башка бинибая күп нәрсә кирәк икән… Ә шулар арасында иң мөһиме ни соң? Шигыренең ахырында автор иң газиз төшенчәне калкытып куя.

Саулык кирәк, сәламәтлек кирәк,
Барыннан да бигрәк азатлык!

Җаны азатлыкка омтылып, туган халкына бәйсезлек даулап, шул ук вакытта билгеле бер кысада калу мәҗбүрияте лирик затның бәгырен телгәли. Мул сулардан, куе урманлы тигезлекләрдән шифа, илһам алып үскән татар шигъриятендә олы тауларга ихтирам зур, алар еш кына азатлык, бәйсезлек символы мәгънәсен алалар. “Таулар биеклеген югалтмыйлар, алар күккә кадалганнар!” – дип яза Р. Фәйзуллин “Кайсын пигы” шигырендә. Ә Күк ул—Раббыбыз галәмнәр белән идарә итә торган бөек һәм серле, илаһи һәм мөкаддәс көч. “Тау һәм кеше биегәя бара бер-берләрен әгәр аңласа”,—дип өстәп, шагыйрь күк олылыгын таулар аша кешегә индерү турында хыяллана.

С. Хәкимнең “Рәсүлнең артында таулар…” шигырендә дә “тау” азатлык, мөстәкыйльлек алып килүче көч дәрәҗәсенә күтәрелә. Авар шагыйре Дагстанның биек тауларын, бормалы-сырмалы юлларын, халкына хас хикмәтләрне җырлап шөһрәт казанды, олы шигъри мәйданга чыкты.

Рәсүлнең артында таулар,
Биек-биек таулар ич…
Таяныч кирәк язганда,
Кайда минем таяныч?

Татар халкы яшәгән төбәкләрдә Чатыр тауы, Урал итәге булса да, алар Кавказ белән ярыша алмыйлар, бигрәк тә милләтебезнең холкын-фигылен, яшәү рәвешен билгеләүдә таулар хәлиткеч көч булырга дәгъва итә алмыйлар.

Соң безнең шагыйрь язарына азыкны каян таба? Мактанырлык, илһамын уятып җибәрерлек нәрсәсе бар соң анын? Туган җиренә гашыйк шагыйрь (башкача ул шагыйрь була да алмый) шунда нужа себеркесен сөйрәп яшәгән кешеләр игътибар итмәгән гап-гади күренештә матурлык чыганагы һәм “яклаучысын” күреп ала:

Ул мине белми, мин – аны,
Тыны да юк, өне дә,
Ышаныч биреп шул әрем
Күз алдыма эленә.

Көтелмәгән һәм гыйбрәтле янәшәлек. Биредә сүз остасы, рәсем киндерендәге төсле, түбәләре күккә ашкан таулар кырыена кечтеки генә әремне китереп куя. Бер карауда сәеррәк күренгән бу күршелектә иҗатчының тормышны, гүзәллекне аңлау, сурәтле фикерләү үзенчәлеге, туган җиренә чиксез мәхәббәте, милли үзаңы чагыла. С. Хәкимнең тауларга кызыгуын, көнләшүен Г. Афзал үзебезне кимсетү түгелме дип аңлап, безнең файдага “сөйләүче” үз дәлилләрен китерә.

Гамзатов артында таулар…
Синең артыңда да тау бар,
Тау битеннән кул болгыйлар
Кол Гали һәм Мөхәммәдьяр.
(“Таулар”. Сибгат Хәкимгә).

Алдагы юлларда Г.Афзал “Тургайлар сайраган күктә Утыз Имәни елмая”, Габделҗәббар сәламли, “Берүзе биек тау булып, Тукай тора кулын сузып”, дип

татар шигъриятенең югары кимәлле, таудай биек булуын раслаучы мисалларын шигырь тәсбихенә тезеп китә. Әлбәттә, остазы белән алып барган бу бәхәстә поэзиябезнең чал тарихлы, шөһрәтле булуын анын алтын баганалары аша күрсәтүендә Г. Афзал хаклы. Ул—максималист, “кытыгын китергән” фикерен өздереп, биткә бәреп әйтә.

С. Хәкимне дә татар поэзиясе үрләрен танымауда, әйләнеп үтүдә гаепләве кыен. Гомере буенча, инде шагыйрь буларак танылып, дәреслек битләрендә урын алгач та, ул үзен бөек Тукайның гап-гади укучысы дип санады, остазының образын шигърияттә калдыру рухы белән яшәде. Шагыйрьнең соңгы еллар лирикасында Тукай татар халкы хыялланган бәйсез, иректе тормыш символына тәңгәлләштерелә.

Килде Тукай, килде шагыйрь җырлап
Хөр тойгыны, азат тойгыны.
Тукай, Тукай—татар халкының ул
Бугазында газап төере…
(“Килде Тукай…”).

С. Хәким халкына игелек теләп яшәсә дә, аңарда Г. Афзал үҗәтлеге, усаллыгы юк, коммунистлар фиркасе әгъзасы булу (“Партиядә стажым өч дистә”, 1972) аны һәрдаим “тәртипкә” чакырып, чабуыннан тартып тора. Әмма шул ук чорда җан әрнүен, бәгырь сыкравын, күңел ыңгырашуын чагылдырган “Бәрелде җан…” кебек—туң йөрәкләрне дә уятырлык шигырьләрен иҗат итә.

Бәрелде җан, сугылды җан ярсып,
Читлеге тар, кысан, сыймады.
Нәрсә җитми, кая омтыла ул,
Кешеләргә аңлат син аны…,

—дип язганда шагыйрь илдә хөкем сөргән тынчу торгынлыкка да киная ясагандай тоела. Тар читлекне өнәмәве, үз-үзеннән канәгать булмавы да сизелеп тора.

С. Хәким яшәгән, иҗат иткән сәвит чорында милләт, милләт язмышы, телнең киләчәге, таралыш даирәсе кебек сүз-төшенчәләр кулланылмый гына түгел, милләтче гыйбарәсе хакимият дошманының синонимы булып йөрде. Бу атама-мәгънәләрне шигырьдә куллану баш түбәндә Дамокл кылычын тотып торган кылны өзеп төшерү белән бер иде. С. Хәким фиркагә тугрылыгын искә төшереп, раслап торса да, ул үзенең тарих тарафыннан җәберләнгән, кимсетелгән, хәзер дә хокуклары киселгән халык баласы икәнен бер мизгелгә дә онытмый, чикләвекнең кабыгын төше белән бутамый.

Бер тирәдә гел әйләнде гомер,
Бер тирәдә—шуңа бар моңым.
Тар-тар ди ул, үртәп искә төшерә
Сукмагымның минем тарлыгын.
(“Тартар”).

Татар сүзен имгәтеп, “тар-тар, Тартария” дип, мәгънә бозып, халкының үткәненә, тарихына, бүгенге яшәешенә яла ягучыларны каһәрләп, рәнҗеп, “дөньяда тар булса да, кабатланмас сукмагың буйлап атлау насыйп булсын иде” дигән фикер уздыра шагыйрь.

С. Хәким каләме тудырган лирик каһарманның үз-үзен тотышында татар халкына хас тарихи сыйфат-билгеләр, менәз (характер) үзенчәлекләрен тану кыен түгел. Бер урында ул иркәләнеп, “мескенләнеп”, үзен кечерәйтеп алса, шунда ук—заманында империя тоткан, мөстәкыйль дәүләте булган халык оныгы икәнлеге исенә төшүгә—горурлык, эрелек хисе башын калкыта. “Борынгы, иске Веймарда…” шигырендә үзен “Мин кечкенә тавышлы” татар баласы дип атаса, “Тау өстендә тора…”да исә, “Җимерелгән империяләр, чорлар Җилкәсендә басып ял иттем” – дип, масаеп куя.

Бу чор лирикасында вакыт агышын сиземләү кискенләшкән саен, гомуми инсани, күңелгә якын яшәеш рухын калкытып куйган әхлакый-фәлсәфи әсәрләре күбәя. Адәм баласы фани дөньяда нинди генә бай һәм күкрәге орденнар-медальләр белән тулы атаклы шәхес булып, дәртле тормыш алып бармасын—гомеренең соңгы баскычында ул барыбер рухи ялгызлыкка дучар, "өстен көчләрнең" ярдәменә мохтаҗ. Дөнья сүз сәнгатенә хас төшенкелек, сагыш, өметсезлек — чарасыз көчсезлек нәтиҗәсе. Җирдәге яшәешнең вакытлы икәнлеген аңлау тудырган "югалып калу" фәлсәфәсе С. Хәкимнең "Минем таныш өянкеләр", "Алмагач", "Тыкырык башында иске йорт" шигырьләрендә үзен сиздереп үтсә, "Арышның саргылт серкәсендә..." пессимистик хис үзәк мотив буларак калка: "Мин бу җирнең вакытлы кунагы... күк".

Рухи һәм физик халәтенең мактанырлык түгеллеген искәртү аша, лирик каһарман мәхәббәте ташып торган, саф хисле яшьлек еллары хатирәсенә кайта ("Кайда ул бергә ашкынган, бергә шаулаган көннәр?"). Шигъри юлларга талгын моңсулык йөгерә.

Йөрәктән сагыш белән моң
Ярсып кан тама төсле,
Урманы калдырып киткән
Ялгыз карама төсле.
("Карама").

Үлем һәм үлемсезлек кебек мәңгелек хакыйкатьләр турында уйлану С.Хәкимне җиһанны бар иткән, хәрәкәткә китергән иң бөек затка—Ходайга—ялвару, үзенне ахыр чиктә аның хозурына тапшыру котылгысызлыгы фикеренә алып килә. Мәңгелек һәм гомернең соңгы аккордлары турында уйланганда күкрәк кесәсен кымтырыклап торган партбилет, фирка алдында җавап тоту бурычы да онытыла. Раббыбызга мөрәҗәгать итүнең кемдер бәйләнмәслек сәбәбе дә табыла. Янәсе аның Арчада сабан туенда буласы килә һәм ул Алладан ялварып сорый. "Ходайдан мин үтенәм: кичектер", "Ходайдан мин сорыйм: алданрак яки соңрак, димен, ал җаным", "Ходайдан мин...". Лиризм, кешелекле моң, ихласлылык, сәнгатьчә камил аһәң бу шигырьне С. Хәким каләменнән төшкән бүтән шедеврлар белән бер рәткә куя. "Ходайдан мин..." шигыренең эчтәлегеннән күренгәнчә, С. Хәким катып калган атеист, марксизмга табынган агач коммунист булмаган, тормыш юлының ахыры кай тарафларда хәл ителәсен аңлап, догаларын укып яшәгән икән. Табигатьне, тереклекнең таҗы—кешене—бар иткән Раббыбызга мөрәҗәгать, аерым шәхес гомеренең тарих өчен бер мизгел генә булуын аңлау әсәрләргә мәҗүси-медитатив һәм фаҗигаи төсмер бөрки. Гомер азагы турында уйлану, язмышыңның Ходай карамагында икәнен аңлау XX гасыр хәятенең астын өскә китергән явызларны оныттыра, шигырь юлларына табигый самимилек, эчкерсез нәзәкатьлелек үтеп керә. Күңеленә иман рухы ингән лирик зат халык мәнфәгатьләре турында уйламый, кайгыртмый булдыра алмый.

Кешегә әйләнә кеше,
Әйтерсең алышынган,
Яңадан туа күк кеше
Миллионнар язмышыннан.
("Ветеран").

Күңелен биләгән ярсу, үкенечле, сагышлы хисләр өермәсен тәртипкә салуда, укучыга җиткерүдә аның таянычы—туган табигать, яшәгән мохите, газиз якташлары, кыскасы, җанга якын төшенчәләр. Туып-үскән өйнең җылысы, йорт янында үскән юкәләр, балачакның сафлыгы, әнисенең назлы иркәләве—барысы бергә "яшәү мәгънәсе" дигән төшенчәнең эчтәлеген хасил итә. Кеше белән табигать арасындагы якынлык соң чиккә җиткерелә, шул ук вакытта табигатьтәге гармония каршылыклар бердәмлеген дә тудыра.

Иске тегермән таллары
Таныр күк, абайлар күк;
Тегермән чираты көтеп
Утырган агайлар күк.
("Иске тегермән таллары...").

Шагыйрьнең кеше язмышы белән табигать тормышы арасындагы якынлык турында уйлануларын эченә алган бу шигырьгә лирик аһәң, ашыкмыйча, салмак кына сөйләшү артында сиземләнгән эчке яну, җыйнаклык, төгәллек, һәр сүзне аңа гына тиеш булган урынына "утырта" белү хас.

Сезгә эндәшми мин кемгә
Эндәшим, өянкеләр?
Җитте минем дә сезнең күк
Картайдым дияр көннәр.
("Минем таныш өянкеләр").

Өянкеләрдән җавап көтмәсә дә (риторик эндәштән бу таләп ителми), шагыйрь табигать күрке өянкеләргә якын сердәш дип, дустанә мөрәҗәгать итә, рухи халәтен табигатькә ышанып тапшыра.

*

С. Хәкимнең шигъри палитрасында элгәреләрнең, остазларының сурәтләре, чордаш каләмдәшләренең образлар галереясы үзе бер юнәлеш тәшкил итә. Юк, аның бу төр әсәрләре соңгы елларда йогышлы һәм зарарлы күренешкә әверелгән туган көн, юбилей форсатыннан чыгып, заказ белән язылган гадәти багышлаулар, такмак-такмазалар түгел. Аларда шагыйрьнең зәвыгы, дөньяга карашы, рухияте, поэзиянең җәмгыятьтә тоткан урынын аңлау, бәяләү дәрәҗәсе чагыла. Жанына, сурәтле фикерләү үзенчәлегенә иң якын остазы Тукайның үзәктә торуы табигый. С. Хәким олы шигърияткә Тукай турындагы әсәрләре белән килеп кереп ("Пар ат", "Шагыйрьнең балачагы"), шул исемне кабатлап шигъри һәм тормыш юлын тәмамлады ("Кырыгынчы бүлмә", "Тукай дәфтәреннән"). Тукайдан кала аның өчен буй һәм колач җитмәслек биеклек—Туфан. "Туфанны моң баскан, пәрдә аша Кар өстенә төшкән моңнары" дип, өлкән каләмдәшенең рухи халәтен әйтеп бирә дә, хис экспрессиясен романтик биеклеккә күтәреп, гомуми нәтиҗәсен ясый:

Сөенәм: әле Пушкиннардан тыш,
Тукайлы бу дөнья, Туфанлы.
("Төнге ике. Өстәл, кәгазь, кара").

С. Хәким кадерле каләмдәшенең иҗатына багышлап дистәгә якын мәкалә яза, "Туфан дәфтәреннән" шигъри юлламасын кайта-кайта, еллар дәвамында иҗат итә. Шигъри тәрәккыяткә гомерләрен багышлаган олы затлар С. Хәким өчен үлемсез, алар безнең арабызда, киңәшләре, илаһи рухлары белән барыр юлыбызны яктыртып торалар. Шартлылык алымы исә еллар бизмәнен алып ташлый:

Чыкты да әйтте карт Гете:
Бераз гына көт, энем!
("Борынгы, иске Веймарда...")

Берлинда олы мәҗлеснең
Җәлил утыра түрендә.
("Берлинда, Дуслык йортында").

Тәҗрибәсе үскән, тормыш барышын аңлау дәрәҗәсе тирәнәйгән саен С. Хәкимнең шигъри кумирлары сафы ишәя бара. Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Гете янына XX гасыр башы символизм поэзиясенең бөек вәкиле А. Блок өстәлә.

Дөньяга карашы һәм поэтикасы катлаулы, каршылыклы булган идеалист шәхес иҗатының асылын татар шагыйре берничә юлга сыйдырган: "Тонык та, серле дә булып яшәде миндә Блок". Чыннан да, тормышында, иҗатында сәер, тылсымлы, "теге дөнья" могҗизасына тартылып, үзе хыялый, икенчел чынбарлык тудырган Блок большевикларның дәһшәтле, куркыныч гамәлләрендә шомлы, тынгысыз күңеленә якынлык таба. "Унике" поэмасында, 1917 ел инкыйлабына дини мәгънә салып, 12 апостолны Христос җитәкчелегендә, кызыл байрак күтәртеп һәм ач этне аларга тагып ("позади голодный пес"), урамга "чыгара". С. Хәким күзаллавында: Блок апостоллары Ватан сугышы чорында гаделлекне яклап, "фронтта еракта калыктылар". Ә инде сугыш тәмамланып, җир шарында тынычлык урнашкач "...бөтен җиһанны Берүзе тота Блок". Бу шартлы образ Блок поэзиясенең бөеклегенә ишарә генә түгел, ул бүгенге катлаулы, буталчык яшәешебезне дә күз алдында тота сыман. Үз каләмдәшләренә бәясендә исә С. Хәким кырыс, усал, чөнки мәҗлесләрдә дуслар күп булса да, "Киңәшергә дисәң—Кутуйлар юк, Таянырга Фатих, Мусалар", - ди шагыйрь "Мәҗлесләрдә шагыйрьләр..." әсәрендә.

Төрле чор шагыйрьләре эзләнүләренә, бигрәк тә татар поэзиясенең тотрыклы ачышларына таянып, С. Хәким шигырьнең композициясен, сурәтләү чараларын төрләндерү, баету юнәлешендә туктаусыз эзләнә, үзен пластик ритмика остасы итеп таныта. Ул шәргый фигыльләрне, шәкли мөмкинлекләрне, онытыла барган сүзләрне әйләнешкә кертеп, шигырь калыбының яңадан-яңа мөмкинлекләрен ача. Әйтик, башлангыч чор иҗатында дүрт юлдан торган 10-9 иҗекле строфага, нигездә тартык авазга тәмамланган кафиягә (рифма) өстенлек бирсә, иҗади алгарыш барышында ритмик рәсемне баету, төрләндерү хәстәрен күрә. Сугыш чоры лирикасында диалог, мөрәҗәгать, риторик эндәш алымнарыннан мул файдалана ("Тор, иптәш, тор, дим йокыңнан", "Һава сугышы"). "Туган җир" әсәрендә нигез-йортка самими мәхәббәтен чагылдыруны 8-5 ле йөгерек ритмик сурәткә ышанып тапшыруны кулай күрсә, популяр җыр булып киткән, хатын-кыз исеме атамага чыгарылган (кеше исемен әйтеп шигырь язу—аның яраткан алымы) "Һаҗирә"дә төп фикерен исемне кабатлау, сорау-эндәш аша кичерешне эзлекле ачуга ирешә. Мондый йөгерек өслүб шигырьне җанландыра, моңсу хисне җиңеп, шатлыкны гомуми интонация дәрәҗәсенә күтәрергә мөмкинлек бирә.

Син бәхетле иттең безне,
Һаҗирә!
Һаҗирә!
Үтә үз гомерең синең
Кай җирдә,
Кай җирдә?

"Өзелгәнсең сиреньнән" дә ритмик рәсем тагын да катлаулана. Чәчәк образын төрле сүзтезмәләрдә кояш нурларыдай уйнату аша ул кичереш үсешен эзлекле, дәвамлы күренеш итеп сурәтләүгә ирешә.

Яши миндә
синең тавыш,
синең сагыш,
синең сүз.
Мөмкин түгел:
ничек таныш,
ничек кавыш
сиреньсез.

"Мин шагыйрьне алып кайтам..." исемле әсәре Ә. Фәйзинең гәүдәсен Мәскәүдән Казанга алып кайту уңае белән язылган. Үкенеч, сагыш, югалтуның олылыгы һәм Ә. Фәйзинең эзләнүчән, экспериментатор шагыйрь булуы табигый рәвештә 10-6 иҗекле шигырь юлларын сорый.

Мин шагыйрьне алып кайтам безнең
Мәскәү поездында.
Бик кыска кебек юлым минем,
Гүя бик озын да.

Соңгы чор иҗатында С. Хәким шигырь техникасын катлауландыру турында баш ватмыйча, афористик төгәллеккә ирешү, фикерне мөмкин чаклы ачыграк, җетерәк итеп кыска мәйданга сыйдыру юлларын эзли.

Шул рәвешле, С. Хәким лирикасында халыкка, милли нигезләргә якынлык әһәмиятсез күренгән детальләрдә, ритмик төрлелектә, тел берәмлекләренә игътибарлылыкта күренә. Аны башка бер шагыйрь белән дә алыштырып яисә бутап булмый. Ул күңеле белән үзгәрешләр булырга тиешлекне сиземләп яшәсә дә, "үзгәртеп кору" дигән чорны күрә алмады. Әмма ул кешене Алласыз, динсез иткән җәмгыять шартларында да—СССР дип аталган, үсешендә катып калган, аз санлы милләтләрне акула кебек йота барган илдә дә—халык, тел язмышына нисбәтән үз карашларын киная, табигать символлары аша булса да сиздереп, "болай булырга тиеш түгел" дигән иманда яшәде һәм иҗат итте.

С. Хәким XX гасыр татар шигърияте үсешендә тирән эз калдырган талантлы, кеше кичерешләрен ачунын тирән серләренә үтеп кергән, тел тылсымын сиземләп иҗат иткән олы сүз осталарыбызның берсе иде. Катлаулы, каршылыклы чоңгыллар очраса да, С. Хәким флюгер кебек җил уңаена борылмады, кыйбласын үзгәртмәде, туган халкына, газиз милләтенә ихластан хезмәт итте. Сибгат ага белән азмы-күпме аралашкан, холкын, дөнья барышына мөнәсәбәтен күзаллаган кеше буларак, шуны раслый алам: ул ярарга тырышып, ясалма елмаюны (татар хәйләкәрлеге исәпкә керми) белмәде, ихласлылык, теләсә нинди шартларда үзе булып калу—аның ихтирам уятучы сыйфатларыннан иде.

Сибгат ага үзе исән чакта ук аның турында агай-эне арасында шактый мәзәк йөрде. Алар шагыйрьнең үз-үзен тотышына, сөйләү манерасына, сәләтсез бәгъзеләрнең Язучылар берлегенә үрмәләвенә нисбәтән тормыштан алынган йөремсәкләр иде. Әмма С. Хәкимне рәнҗеткәннәрен, аның тормышына, яшәү рәвешенә тап төшергәннәрен ишеткәнем булмады. Җанлы мәзәкләр туунын бер серен М. Галиев бик төгәл ачып бирә: "Сибгат аганың кәгазьгә карамыйча гына ясаган үтемле чыгышлары безне әсир итә, кайбер хикмәтле сүзләрен отып алып, соңыннан сөйләп йөрер өчен җирлек була иде..." ("Рух", 2005)

Аның хәзерге чор биеклегеннән караганда сәяси ярашу буларак күренгән әсәрләре дә халык мәнфәгатьләре белән яшәү дигән олы һәм изге максатка ирешүне үзенчә аңлавыннан туган хасиятләр иде. Шуңа күрә С. Хәким поэзиясе аклауга да, төзәтүгә дә мохтаҗ түгел. Р. Фәйзуллин искәрткәнчә, "...Сибгат Хәким—мәшһүр Казан артының илгә игелек күрсәткән данлы бер улы" иде.